

Vilniaus sociotopografija: pramonės zonų sklaida 1870–1914 metais

AELITA AMBRULEVIČIŪTĖ

Vilniaus universitetas, Universiteto g. 7, 01122 Vilnius

El. paštas: aelita@fan.lt

Straipsnyje (1) nagrinėjama pramonės įmonių sklaida ir pramonės zonų susiformavimas Vilniuje, jų poveikis rezidencinių zonų (apgyvendintų skirtingo socialinio ir ekonominio statuso visuomenės grupių) kūrimuisi.

Raktažodžiai: pramonė, pramonės zonos, miestas, miesto plėtra, Vilniaus istorija

---

IVADAS

XIX a. antrojoje pusėje didžiuosiuose Lietuvos gubernijų miestuose ryškėjo Vakarų Europai būdingas modernizacijos ir su ja susijęs industrializacijos procesas (2). Tačiau Rusijos imperijos (į kurios sudėtį nuo 1795 m. buvo inkorporuota Lietuva) ekonominis atsilikimas nuo Vakarų Europos šalių lėmė lėtą Lietuvos gubernijų išitraukimą į Vakarų Europos modernizacijos orbitą. Lietuvos gubernijų, neturinčių priėjimo prie Baltijos uosto ir karo pramonei reikšmingų žaliavų, ekonominės raidos tempas atsilikavo ir nuo Rusijos imperijos pramoninių regionų. Pagal pramonės gamybą, pavyzdžiui, 1890 m. Vilniaus gubernija tarp 50-ies Rusijos imperijos europinių gubernijų užėmė 35 vietą, Kauno – 44, Gardino – 31. Livliandijos gubernijai teko 7, Estliandijos – 8, Kurlandijos – 27 vieta. Palyginimui: pirmaujančios Maskvos gubernijos gamybos apyvarta 1890 m. perkopė 246 mln. rb ribą, antra pagal gamybos apyvartą Sankt Peterburgo gubernija viršijo 177 mln. rb ribą, o Vilniaus gubernijoje tais metais pagaminta

-
- (1) Straipsnis parengtas įgyvendinant mokslo projektą „Vilniaus, Kauno, Gardino ekologija ir sanitarinė-higieninė sistema 1870–1914 m. Europos miestų modernizacijos kontekstuose“ (sutarties Nr. S-MOD-17-9), vykdomą pagal Lietuvos mokslo tarybos remiamą veiklos kryptį „Modernybė Lietuvoje“.
  - (2) Anot Reinhardo Bendixo, modernizacija – tai visi tie socialiniai ir politiniai procesai, lydėję industrializaciją daugelyje Vakarų civilizacijos šalių. Industrializaciją R. Bendixas pagrįstai siejo su ekonominiais pokyčiais, kuriuos sukėlė naujų technologijų, susijusių su energijos šaltinių (garo, vėliau – elektros) jėgos įvaldymu, atradimas ir pritaikymas, vykęs modernaus gamybos būdo diegimo pagrindu. Tarp šių procesų R. Bendixas išskiria urbanizaciją, politinės sistemos (nuo absoliutinių institucijų link modernių viešosios valdžios struktūrų), profesinės struktūros, socialinio mobilumo bei švietimo sistemos pokyčius. Autorius pažymi, kad modernizacijos terminas ir kiti jo vediniai gali būti taikomi apibūdinant procesą, kurio metu visuomenė transformuojasi iš ikiindustrinės, tradicinės, neišsivysčiusios į industrinę, modernią, išsivysčiusią [68, 5, 7].

produkcijos vos už 11 mln. rb [65, VII]. Lėtesnis industrializacijos tempas lėtino ir Lietuvos gubernijų miestų urbanizacijos procesą, atitinkamai – miestų plėtrą, jų modernizavimą (1 ir 2 prieduose pateikti stambių pramoninių Rusijos imperijos ir Lietuvos gubernijų miestų tam tikri raidos parametrai). Kaip bebūtų, 1870–1914 m. laikytini Vilniaus (ir kitų Lietuvos gubernijų miestų) intensyviu plėtros ir industrializacijos laikotarpiu.

Apžvelgti pramonės zonų susikūrimą Vilniuje ir jų poveikį aplinkai paskatino mėnotyrininkės Nijolės Lukšionytės-Tolvaišienės studija *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*. Tyrėja nurodė, kad XIX a. antrojoje pusėje „Vilniuje ėmė klostytis kelios pramoninės zonos, kuriose diferencijavosi gamybos šakos: Lukiškių zonoje vyravo odų apdirbimo įmonės ir lentpjūvės, Paupyje – alaus ir spirito daryklos, Šnipiškėse – statybinių medžiagų dirbtuvės, Naujamiestyje – įvairios šakos, susijusios su geležinkelio transportu“ [86, 76]. Siekiant nustatyti fabrikų ir kitų gamybos įmonių išsidėstymą, specializuotų pramonės zonų susiklostymą Vilniuje 1870–1914 m. – intensyviu miesto plėtros ir industrializacijos laikotarpiu, kyla ir daugiau klausimų: kokiu pagrindu išsiskyrė miesto rajonai ir atskirų miesto zonų funkcijos? Kaip miesto rajonų rezidencinės ir pramoninės dalys sąveikavo erdvėje?

Miesto erdvės funkcinis suskirstymas į rezidencines ir pramonines zonas, socialinių grupių prisitaikymas prie socialinės aplinkos pagal specializaciją ir profesiją, skirtingo socialinio statuso grupių koncentracija tam tikrose miesto erdvėse – tai urbanistų, socialinių ir ekonominių mokslų teoretikų tyrimų objektai. Teorinių darbų, apimančių skirtingas miesto erdvės formavimosi perspektyvas, yra daug, tačiau daugelis jų tinka tik tiriant šiuolaikinių miestų raidą, todėl čia paminėsime kelis, mūsų nuomone, labiausiai tinkamus aptariant 1870–1914 m. Vilniaus plėtrą. Pirmiausia – tai Čikagos sociologijos mokyklos lyderio Ernesto Burgesso koncentrinų zonų modelis (vienalaikis mūsų nagrinėjamam laikotarpiui), kuriame XIX–XX a. sandūros miestas, perkopęs į XX a. pirmąją pusę, suprantamas kaip natūraliai besivystanti ekosistema, o miesto plėtra atitinkamai vertinta kaip natūralus raidos procesas. Modelyje rezidencinė miesto dalis skirstoma į penkias koncentrinis zonas (žiedus), kurių skyrimo pagrindas – skirtingo socialinio ir ekonominio statuso, nevienodų ekonominės veiklos ir materialių galimybių gyventojų grupių kova dėl ribotų žemės resursų ir jų ekspansija į tam tikras miesto teritorijas (3). Būtent vienų ar kitų grupių koncentracija tam tikruose miesto rajonuose ir sukuria

-
- (3) E. Burgesso koncentriname miesto modelyje kiekviena iš penkių zonų susiformuoja socialinių grupių socialinio ir ekonominio panašumo bei jų skirtumo pagrindu: pirmoje zonoje (miesto centre, angl. *central business district*) vyrauja įvairi žmonių veikla, kuri dažniausiai išstumia rezidencinę ar gyvenamąją funkciją į antrąją (pereinamąją, angl. *transitional zone*) miesto zoną, supančią miesto branduolį; čia yra prasčiausias ir pigiausias būstas, čia apsigyvena neturtingiausi miesto gyventojai, pirmos kartos imigrantai ar naujakuriai, dirbantys sunkiausiai ir prasčiausiai apmokamus nekvalifikuotus darbus. Atsiradus galimybei jie migruoja į kitus, tolimesnius, miesto rajonus. Už antros koncentrinės zonos įsikūrusi kvalifikuota ir daugiau uždirbanti darbo klasės dalis, gyvenanti geresniuose, vienai šeimai skirtuose, standartiniuose būstuose, suformuoja trečiąją miesto zoną (angl. *working class zone*). Dėl intensyvios vidinės migracijos ir socialinio mobilumo susiformuoja ketvirtoji miesto zona, kurioje reziduoja turtingiausių kvalifikuotos darbo klasės asmenų namų ūkiai, persikėlę iš trečiosios zonos, ir kitos turtingesnės šeimos. Čia būstas yra daug geresnis nei arčiau miesto centro esančiose zonos. Šioje miesto vietoje daugiausia kuriasi vidurinė klasė, kurios gausėjimas apibrėžia penkto koncentrinio žiedo, t. y. priemiesčio zonos (angl. *commuter zone*), atsiradimą. Priemiesčiai yra labiausiai nutolusios miesto vietovės, kurių gyventojai priversti kasdien keliauti į miesto centrą [101, 111–112].

socialinio atsiribojimo erdves (4). XIX a. pabaigos – XX a. pradžios JAV miestų struktūrų raidos modelis sutelktas į rezidencinių zonų plėtros procesus, kurių pagrindinis stimulus – socialinių grupių konkurencija dėl miesto žemės ir rajonų ekspansija – labiau tinka rezidencinių zonų tyrimams. Pavyzdžiui, 1870–1914 m. Vilniuje identifikuotini keturių iš penkių E. Burgesso koncentrinų zonų apmatai [101, 122] dėl Vilniaus raidos specifikos yra išsidėstę kita tvarka [101, 116–119]. Tačiau E. Burgesso modelis neapima miestų gamybinio potencialo ir funkcinio (pramoninio) zonavimo, organizuoto miestų projektavimo ir planavimo perspektyvos, nulemtų įvairios gamybinės veiklos ir industrijos miestuose. Šis aspektas išplėstas amerikiečių ekonomisto Homerio Hoyto sektorių modelyje.

H. Hoytas praplėtė E. Burgesso penkių koncentrinų žiedų modelį, įtraukdamas transporto ir pramonės sektorių – reikšmingą modernių miestų funkciją. H. Hoyto (kaip ir E. Burgesso) miestas vystosi žiedais, suskirstytais į penkis sektorius: 1) miesto centras (*business city*) su dominuojančiomis verslo ir komercijos įstaigomis; 2) transporto ir pramonės (*transport and industry*), kur vystosi gamyba; 3) žemiausių socialinių grupių (*low-class*); 4) vidurinės klasės (*middle-class*) ir 5) aukščiausių socialinių grupių (*high-class*), kaip ir E. Burgesso modelyje, su skirtinga būsto kokybe ir kainomis. Skiriamasis modelio pagrindas – transporto linijos, prie kurių šliejasi pramonės zonos ir formuojasi nuo jų priklausomi rezidencinių zonų sektoriai [79, 15–23]. Šių dviejų (transporto ir pramonės bei rezidencinio) sektorių sąveikos ir įgytos funkcinės priklausomybės H. Hoyto modelyje formuoja žemės ir būsto kainas, o tam tikrų socialinių grupių koncentracija viename iš sektorių sukuria atitinkamas rezidencines kaimynijas. Abu mokslininkai (ir H. Hoytas, ir E. Burgessas) miesto raidą siejo su žemės (ir būsto) kainomis, konkurencija dėl ribotų žemės resursų ir skirtingų socialinio ir ekonominio statuso gyventojų grupių galimybėmis užimti patraukliausią (ekologijos ir komforto požiūriu) miesto teritoriją.

Šio straipsnio problema formuluojama atsižvelgiant į tai, kad funkcinė diferenciacija mieste sąlygoja prestižinių ir neprestižinių rajonų atsiradimą (5), o miestų rezidencinių, transporto ir pramonės zonų sąveika, jų sąlytis ir atsiribojimas yra nulemti socialinių grupių (su skirtingomis socialinėmis ir ekonominėmis galimybėmis) konkurencijos dėl teritorijos su išvystyta infrastruktūra, urbanistine, sanitarine (ekologine) struktūra.

Tyrimo objektu pasirinktas Vilnius – didžiausias ir pažangiausias mažai industrializuoto Rusijos imperijos Vakarų gubernijų regiono miestas. Chronologiniai rėmai apima 1870–1914 metus – Rusijos imperijos (kartu ir Lietuvos gubernijų) miestų intensyvios plėtros ir industrializacijos laikotarpį, kurio išeities tašku laikytini 1870 m. išleisti Miestų nuostatai [6, str. 55, 103–112; 87, cr. 36 (punktas 7), 108, 109, 112], Vilniuje įsigalioję 1875 m. [11]. Jie suteikė (ir išplėtė) miestų administravimo organams papildomų teisių savarankiškai sprendžiant daugelį su miesto ūkiu susijusių klausimų, lėmė miestų

(4) Kolektyvinio straipsnio bendraautoris Darius Žiemelis pažymėjo, kad miestiečių susisluoksniavimą socioekonominio aspektu išplėtojo E. Burgesso koncentrinis miesto modelis, kurio išeities taškas yra konkurencija dėl miesto žemės. Miestiečių įvairovė pasireiškia skirtinga specializacija, ekonominiu ir socialiniu statusu, gebėjimu konkuruoti dėl ribotos erdvės, taip pat rezidenciniais skirtumais. Tad skirtingo socioekonominio statuso miestiečių koncentracija tam tikrose miesto teritorijose suformuoja įvairias miesto socialines erdves [101, 110, 121].

(5) Apie rezidencinių zonų, prestižinių ir neprestižinių rajonų susiformavimą XIX a. Vilniuje ir Kaune buvo rašyta šiuose straipsniuose: D. Žiemelis, A. Ambrulevičiūtė. „Modernaus miesto plėtra: socioekologinės koncepcijos ir jų recepcija analizuojant 1870–1914 metų Vilniaus miesto struktūrą“; A. Ambrulevičiūtė, D. Žiemelis. „Modernus miestas kaip socioekologinė struktūra: 1870–1914 metų Kauno miesto struktūros ir plėtros analizės bandymas“ [101, 116–120; 2].

reorganizacijos pokyčius. Žemutinę chronologinių rėmų ribą žymi 1914 m. – Pirmasis pasaulinis karas, pristabdęs miestų plėtros procesą.

Pramonės zonų susiformavimą Vilniuje lėmė ne tik žmonių ekonominės veiklos rezultatai, bet ir labai pragmatiški, racionalūs pramonės įmonių steigimo aspektai: kol nebuvo atrasta garo energija, pramonės įmonės negalėjo kurtis bet kur mieste. Joms reikėjo vandens telkinių (energijos šaltinio), pagrindinių prekybos ir transportavimo (sausumos ir vandens) kelių, nuo XIX a. vidurio – geležinkelio linijų, taip pat netolimo žaliavų šaltinio. Tai lėmė kelių pramonės zonų susiformavimą Vilniuje ir atitinkamų gyventojų (skirtingo socialinio ir ekonominio statuso) grupių pasiskirstymą miesto erdvėje. Tad šiame straipsnyje pamėginsime apibrėžti pramonės zonų kontūrus Vilniaus erdvėje, pagrįsti jų atsiradimą objektyviais (grįstais konkrečiu miesto kraštovaizdžiu) ir subjektyviais (racionalumu ir gamybos išsidėstymo logika) veiksniais, lėmusiais rezidencinių ir pramonės zonų atribojimą ir sąveiką.

Straipsnio tikslas – nustatyti pramonės zonų plėtrą Vilniuje 1870–1914 m., galimas pramoninio užterštumo zonas ir jų poveikį skirtingos vertės rezidencinių zonų kūrimuisi. Šiam tikslui pasiekti bus lokalizuoti fabrikai ir identifiukuoti pramonės rajonai, apibrėžtos fabrikų koncentracijos vietos pagal gamybos pobūdį, nustatyti galimos taršos rajonai, pramonės ir rezidencinių zonų sąveika.

Vilniaus pramonės įmonių sklaida XIX–XX a. pradžioje nagrinėta daugiausia miesto industrializacijos ir urbanizacijos kontekste. Pirmuoju aspektu miestą tyrė Kazys Meškauskas ir kiti monografijos *Vilniaus pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu* bendraautoriai [92]; Vytauto Merkio ir Antano Tylos tyrimai, susiję su pramonės plėtra, netiesiogiai palietė ir įmonių sklaidos aspektus [81; 87–91; 99]. Pramonės architektūrą ir jos išsidėstymo urbanistinį kontekstą Lietuvos miestuose tarpukariu apžvelgė Marija Dremaitė [74], XIX a. antrosios pusės Vilniaus ir Kauno – Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė [85; 86]. Pastarųjų autorių darbuose svarbus pramonės įmonių išsidėstymo mieste akcentas yra siejamas su bendra miesto raidos logika. Reikia paminėti ir keletą kitos problematikos Vilniaus miesto tyrimų. Vilniaus miesto plėtros ir raidos teminis blokas tenka Lietuvos architektams ir urbanistams, miesto sociologams. Daugelio jų šiuolaikinio Vilniaus tyrimai suteikia galimybę pamatyti Vilniaus raidos istorinio konteksto tęstinumą iki šių dienų. Šiam miesto tyrimų probleminei laukui priskirtini: Pranciškaus Juškevičiaus ir bendraautorių studija *Urbanistika: procesai, problemos, planavimas, plėtra* [83]; P. Juškevičiaus tyrimas, išryškinęs šiuolaikinio Vilniaus socialinių erdvių ir deviacijų sąsajas, gyvenamosios aplinkos kokybę [84]; Apolonijaus Žilio tyrimai, atskleidę šiuolaikinių Lietuvos didmiesčių rezidencinę diferenciaciją ir raidos perspektyvas [102; 103]. Su šia problema susiję darbai apie Vilniaus plėtros procesą [75; 77; 98].

Pagrindiniai tyrimui panaudoti šaltiniai yra saugomi Lietuvos valstybės istorijos archyve: Vilniaus gubernijos izdo rūmų fonde (515) ir Vilniaus miesto dūmos raštinės (937) fonde saugomi prekybos ir pramonės verslo veiklos patikrinimo metu sudaryti pramonės įmonių sąrašai bei Rusijos imperijos statistikos pagrindu sudarytos „Fabrikų rodyklės“ (straipsniui panaudotos 1884 ir 1910 m. Rodyklės [65; 64]) leido atsekti pramonės zonų išsidėstymo dinamiką, identifiukuoti fabrikų sklaidą mieste, susipažinti su jų gamybos kontekstu. Nustatyti fabrikų sklaidą mieste padėjo ir kitokie dokumentai: Vilniaus gubernijos valdybos statybos skyriaus fonduose (382, 384) saugomi gyventojų prašymai išduoti leidimą steigti fabriką, miesto dūmos ir miesto valdybos, statybos skyriaus išduoti leidimai statyboms. Straipsnio temai svarbūs miestiečių skundai dėl fabrikų

daromos žalos ir sukeliama diskomforto kaimyninių sklypų gyventojams, fabriųkų sanitarinės būklės įvertinimai ir sanitarinių inspektorių ataskaitos, saugomos Vilniaus gubernijos valdybos gydymo (383) fonde, yra tiesiogiai susiję su pramoninio užterštumo tyrimais ir padeda analizuojant sanitarinę situaciją Vilniuje tiriamuoju laikotarpiu.

PRAMONĖS ĮMONIŲ SKLAIDA

Su sparčia industrializacija Vakarų Europos valstybėse ir fabriųkų lokalizacijos problema rezidencinėse zonose (arba šalia jų) susidurta jau XVIII a. pabaigoje (pirmos industrinės revoliucijos metu), kai Europos miestuose įsivyravo pramonė (6). Rusijos imperijoje pramoninio užterštumo problema, kelta XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje (7), tebeliko aktuali XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje (8). Tiriamuoju laikotarpiu daugelio industrinių miestų Vakarų Europoje ir Rusijos imperijoje ekologinė situacija buvo ties kritine riba: užterštos upės, tirštas gamyklų kaminų smogas, gaubęs ne vien Londoną, tapo laikmečio realybe. Tačiau Vakarų Europos valstybės (Didžioji Britanija, Prancūzija, Vokietija), daugiau lėšų ir dėmesio skyrusios miesto higienos problemų sprendimui, visuomenės sveikatos priežiūros institucijų formavimui, nuo XIX a. pabaigos užėmė pirmaujančias pozicijas ir miestų sanitarinės-higieninės sistemos modernizavime, nors pramoninis užterštumas, darbininkų darbo ir gyvenimo sąlygos vis dar laukė esminių pokyčių [72; 78; 96; 97; 107]. Vilniuje pramoninio užterštumo ir fabriųkų lokalizacijos problema tapo opi XIX a.

- (6) *Žr.* Венгрова, И. В. *Из истории социальной гигиены в Англии XIX века*. Москва: Медицина, 1970. Šis išsamus, Vakarų Europos mokslininkų darbas paremtas Vakarų Europos miestų pramoninio užterštumo, higienos ir sanitarijos, visuomeninės sveikatos problemų tyrimas iki šiol neprarado mokslinio aktualumo ir gali būti vertintas kaip vienas reikšmingesnių Vakarų Europos industrializacijos darbų, parašytų buvusioje Sovietų Sąjungoje. Knygoje remtasi: Brockington, C. F. *Public Health in the 19th Century*. Edinburg–London, 1956; Chapman, C. B. *The Life and Times of Sir Edwin Chadwick*. London, 1952; Frazer, W. A. *A History of English Public Health (1834–1839)*. London, 1950; Hutchins, B. L.; Harrison, A. A. *A History of Factory Legislation*. London, 1966; Rosen, G. *A History of Public Health*. New York, 1958 [104; 69; 70; 76; 80; 94] ir kt.
- (7) XVIII a. pradėta reguliuoti aplinką teršiančių ir žmonių sveikatai žalingų pramonės įmonių statybą. Pagal Europos valstybių patirtį XIX a. pradžioje pradėta formuoti statybos įstatūs. Be to, įvairūs vietos aktai rodo ir miestų administracijos siekius sureguliuoti ir apriboti pramonės įmonių sklaidą gyvenamųjų kvartalų ribose, mažinti pramonės daromą žalą aplinkai ir žmonių sveikatai [108, 18]. 1803 m. įsaku dėl upių taršos uždrausta steigti fabriųkus ir dirbtuves aukščiau miesto, nuo 1805 m. odos, muilo, lajais ir žvakių gamyklas leista įkurti tik specialiai nustatytose vietose, o 1857 m. patikslinta: dirbtuves ir gamyklas, teršiančias orą, miestuose ir palei upes aukščiau miesto steigti draudžiama [2]. 1826 m. balandžio 13 d. aukščiausiu lygiu patvirtinti Ministrų kabineto nuostatai įvedė dešimties metų terminą, per kurį turėjo būti iškeldinti iš miestų centrų aplinką teršiantys fabriųkai [1, 1].
- (8) *Žr.*, pavyzdžiui, Погожев, А. В. *К вопросу об установлении санитарных норм для фабрик и заводов. Отдельный оттиск из журнала „Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины“*, 1894, т. XXI. Санкт-Петербург: тип. Министерства внутренних дел, 1894. Daktaras A. Pogozevas, pakviestas sudaryti universalias sanitarines taisykles Rusijos imperijos pramonės įmonėms, išanalizavo 70 Medicinos departamentą pasiekusių bylų (per 400 dokumentų), iškeltų 1867–1893 m. dėl sanitarijos normų gamyklose pažeidimų, ir gamyklas inspektavusios Medicinos tarybos 45 bylas, iškeltas 1890–1892 metais. Iš 70 bylų svarstymams pateiktos 28, iš kurių 21 susieta su pramoniniu užterštumu. Svarstytos bylos iškeltos remiantis gyventojų skundais dėl vandens ar oro taršos. Autorių nustebino, kad tokių bylų yra itin mažai. Jo nuomone, „daugybė svarbesnių ir pamokančių bylų, sprendžiamų vietos administracijos, nepasiekia aukštesnių instancijų. Tačiau galima tvirtinti, kad liūdnas reiškinys „fabriųkų bylų vilkinimas“ greičiausiai egzistuoja visose gubernijose. Todėl fabriųkų steigimo ir sanitarinių normų sudarymo klausimai pradėti svarstyti pačiu laiku“ [60, 1–3].

pirmojoje pusėje, kai mieste vos pradėta organizuoti pramoninę gamybą, ji liko svarbi ir XIX a. paskutiniais dešimtmečiais, ir XX a. pradžioje, kai plėtėsi senos ir formavosi naujos pramonės zonos.

Iki XIX a. paskutiniojo ketvirčio Vilniuje gamybos įmonės (gamyklos, manufaktūros, amatininkų dirbtuvės), stipriai priklausomos nuo transportavimo būdų ir energijos bei žaliavų šaltinių, telkėsi šalia pagrindinių sausumos ir vandens prekybos kelių, tinkamų žaliavai ir produkcijai transportuoti (nuo XIX a. antrosios pusės šliejosi ir prie geležinkelio), taip pat arčiau žaliavų šaltinių ir upių, kurias dar naudojo kaip energijos šaltinių (upės suko malūnų ratus). Taigi Vilniuje XIX a. 7-ąjį dešimtmetį išskirtini keli ankstesniais šimtmečiais susiklostę amatų ir pramonės centrai: XIX a. pradžioje Antakalnyje susitelkė alaus bravorai ir degtinės varyklos (1811 m. veikė 16 alaus daryklų ir 183 degtinės daryklos, 1817 m. pradžioje 61 iš jų buvo Antakalnyje) [71, 310; 82, 205], matyt, todėl, kad gamykla ir gamybos įmonės buvo palankiau steigti dvaruose (ypač degtinės varyklos, 1816 m. įvedus akcizo mokestį tik mieste varytai degtinei [82, 206–207]), taip pat Paupyje, kurį Vladas Drėma yra pavadinęs „pirmuoju Vilniaus pramonės įmonių lizdu, išsidėsčiusiu abipus Vilnelės“ [73, 361]. Čia dar nuo XVI a. steigėsi patrankų liejyklos, plytinės, malūnai, šalia (Tymo kvartale) ant Vilnelės kranto keletą šimtmečių veikė odos apdirbimo įmonės, kurių gamybai reikėjo tekančio vandens. Pačiame miesto centre (dabartinio Senamiesčio kvartaluose) buvo midaus daryklų, spaustuvių, nedidelių kalvių, muilo ir žvakių gamyklėlių; skerdyklos kūrėsi atokesnėse miesto gatvėse, užėmė artimųjų priemiesčių sklypus, malūnai rikiavosi palei upes ir upelius.

Dvi pramonės zonos atsirado Šnipiškėse: pirmoji (apie A. Juozapavičiaus gatvę) susiformavo dar XVI a. (dėl atkastų kalkių ir molio karjerų, taip pat plytų, čerpių, kalkių gamybos specifikos (9) čia susitelkė statybinių medžiagų gamyba); antroji, ten būrėsi lentpjūvės, formavosi Šnipiškių dalyje palei Nerį (dešiniajame upės krante) ir jungėsi su Lukiškėse (kairiajame Neries krante) steigtomis lentpjūvėmis, medienos apdirbimo įmonių ir sandėlių kompleksais [81, 195]. Šios istoriškai nusistovėjusios gamybos įmonių koncentracijos vietos miesto struktūroje išliko beveik nepakitusios iki pat XIX a. 7–8-ojo dešimtmečių. 1861 m. panaikinus baudžiavą, 1862 m. nutiesus Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkelio liniją [82, 275–276; 106, 79–80; 100, 203–211], Vilniuje susidarė palankios sąlygos vystyti kapitalistinei pramonei ir plisti modernioms (mechanizuotoms), garo varikliu varomoms gamykloms. Kapitalistinė pramonė vystėsi pamažu: XIX a. pabaigoje Vilnius (nors tai ir buvo intensyvus miesto plėtros ir pramonės pakilimo laikotarpis) pramoninės gamybos raidos tempu ir rezultatais labai atsiliko nuo Rusijos imperijos pramoninių centrų, pavyzdžiui, Rygos (10). Vis dėlto laikotarpio ekonominiai pokyčiai

(9) 1828 m. Vilniuje buvo 15 plytinių ir kalkinių: 12 Šnipiškėse ir 3 Užupyje. Vilniaus miesto istorijos sintezėje istorikai mini, kad plytos nebuvo pardavinėjamos; statytojas pirkdavo molio karjerą, samdydavo meistrus ir degdavo plytas; kalkių degyklos taip pat būdavo įrengiamos čia pat statybos aikštelėse, atvežus surinktus iš laukų arba laužyklų kalkakmenis [82, 97, 206].

(10) 1861 m. Vilniuje ir apskrityje buvo 9 mechanizuotos gamyklos ir 6 mechanizuotos dirbtuvės, taip pat nemažai įmonių, kuriose mašinos nebuvo naudojamos: degtinės varyklos, alaus daryklos, plytinės, čerpių ir molio gaminių, muilo, žvakių gamybos, įvairių rūšių odos apdirbimo įmonės, stalių, tekintojų, plieno, muzikos instrumentų, ekipažų gamybos ir kitos dirbtuvės. 1884 m. mechanizuotų įmonių buvo vos 12, tačiau bendras gamyklų skaičius išaugo iki 49 (iš 263 Vilniaus gubernijos gamyklų), 1897 m. 110 Vilniaus fabrių pagamino produkcijos beveik už 4 mln. rb; palyginimui: Rygoje tais metais 271 gamykla pagamino produkcijos beveik už 66 mln. rb, 60 Kauno įmonių – beveik už 2 mln. rb [4, 12v; 65, 746; 56, Приложение к ведомости № 2; 57, Приложение № 1; 58, Ведомость № 2].

nesunkiai įžvelgiami: persikirstytos senos pramonės zonos, kuriamos naujos. Lietuvos architektūros istorikė Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė pažymėjo, kad, pradėjus naudoti garo energiją, įmonės buvo mažiau priklausomos nuo tekančio vandens energijos ir galėjo steigtis toliau vandens telkinių, o nutiestas geležinkelis sąlygojo Naujamiesčio pramonės zonos susiformavimą. Taip, pasak autorės, „Vilniuje ėmė klostytis kelios pramoninės zonos, kuriose diferencijavosi gamybos šakos: Lukiškių zonoje vyravo odų apdirbimo įmonės ir lentpjūvės, Paupyje – alaus ir spirito daryklos, Šnipiškėse – statybinių medžiagų dirbtuvės, Naujamiestyje – įvairios šakos, susijusios su geležinkelio transportu“, o abipus Vilnelės (Užupyje, Markučių, Pavilnio priemiesčiuose, Naujojoje Vilnioje) „išsidėstė įvairaus dydžio įmonės“ [86, 76, 78].

Detalesnis žvilgsnis į problemą išplečia pramonės zonų specializacijos žemėlapių paskutiniuoju XIX a. ketvirčiu. Paupio pramonės zoną lėmė Vilnios, kurios srauni tėkmė suko įvairiausių malūnų ratus ir malė miltus, gamino popierių, paraką, kaimynystė. Nuo XVI a. čia gyveno malūnuose dirbę darbininkai, meistrai ir pameistrai [73, 361]. Paupio pievose, vadinamojoje Kopanicoje, susidarė palankios sąlygos pramoniniu būdu veisti galvijų bandas [62, 2], „utilizuojančias“ alaus ir salyklo gamyklų atliekas – žlaugtus. Tymo kvartale koncentravosi odos apdirbimo įmonės, naudojusios Vilnios (Vilnelės) vandenį apdirbamoms odoms plauti. Tačiau 1879 m. dūmos nutarimu „šios rūšies gamyba iš Tymo (nuo seno – odos apdirbimo įmonių) kvartalo Užupyje ir Paupyje perkelta į Lukiškes, žemiau miesto, tarp Šv. Jokūbo bažnyčios ir Vingio miško, kad odos apdirbimo, klijų (gamintų iš odos likučių) ir apskritai bet kokios odos apdirbimo pramonės šakos, teršiančios orą ir vandenį, kurtųsi tik šioje vietoje ir niekur kitur mieste“ [21, 15–15v]. Po šio 1879 m. dūmos potvarkio Paupyje liko vienintelė Samuelio Holšteino odų gamykla (įsteigta 1863 m. [54, 23]), gaminanti iš paruoštų žaliavų, taip pat čia telkėsi alaus ir salyklo daryklos (11).

Odos įmonių iškeldinimas sietinas ir su ketinimu gerinti gyvenamųjų miesto kvartalų sanitarinę būklę, ir su odos pramonės plitimu XIX a. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje. Šios gamybos šakos paplitimą Vilniuje ir jos plėtrą visos imperijos mastu dar 1894 m. perleistas „Fabrikų rodyklės“ sudarytojai siejo su Rusijos-Turkijos karo (1877–1878) metu išaugusia odos gaminių (diržų, padų) ir kareiviškų batų paklausa [65, IV]. 1879 m. Vilniaus dūmos nutarimu iki balandžio 24 d. į Lukiškes perkeltos visos odų apdirbimo įmonės iš Tymo kvartalo ir dvi odos gamyklos iš Paupio [21, 15–15v] dabartinėje Pakalnės gatvėje suformavo odos apdirbimo pramonės kvartalą. XIX a. paskutiniuoju dešimtmečiu ten veikė net aštuonios odos apdirbimo gamyklos [13, 1; 16, 122v–123; 19, 3v–4; 65, 230; 36, 137v–139; 37, 132v–133; 38, 183v–184; 65, 230; 82, 277–278], tik Samuelio Holšteino liko Paupyje, ir trys iš keturių odos gaminių įmonių [65, 198, 211, 230–231, 273, 290]. Iš viso 1892 m. Vilniuje, fabrikų inspektoriaus duomenimis, odos apdirbimo gamyklų, matyt, kartu su negavusiomis leidimo (12), buvo 15, iš kurių 13 įrengta Lukiškėse, viena – Ukmergės gatvėje ir viena – Paupyje [27, 430]. 1910 m. iš 11 rodyklėje nurodytų odos apdirbimo ir odos gaminių įmonių 9 buvo Lukiškėse [64, v. 2, rp. X, c. 6–7].

(11) Prie Kopanicos kalno 1870 m. pradėta statyti Efraimo ir Dovydo Lipskių alaus bravorą [86, 76; 10], o apie 1871 m. Lipskiai atidarė savo spirito gamyklą [7, 2]; Mano Solco alaus darykla vėliau perėjo Iljai Lipskiui [86, 76].

(12) Vytautas Jogėla nustatė, kad 1891 m. pabaigoje Vilniaus valdyba, paskatinta generalgubernatoriaus, priėmė sprendimą uždaryti visas be leidimo veikiančias odų dirbtuves Lukiškių priemiestyje [81, 193].

Kalno papėdėje iki pat Antrojo pasaulinio karo veikė 1860 m. Kerčės pirklio A. Karasiko įsteigta „Bavariško alaus gamykla“ (nuo 1897 m. žinoma kaip alaus daryklos „Šopenas“ akcinė bendrovė) [3, 3; 39, 48], arčiau upės – Arono Žuko dażykla Lentpjūvių (buv. *Торемный*) skersgatvyje, Macų spaustuvė A. Goštauto (buv. *Херсонская*) gatvėje, L. Maliažo odos gaminių gamykla Lentpjūvių (buv. *Нижегородская*) gatvėje [64, 3, 103, ч. 2, гр. X, с. 7].

XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje čia pat Lukiškėse (Neries kairiajame krante, kilpoje tarp Vingio miško ir dabartinės J. Tumo-Vaižganto gatvės) ir Šnipiškėse (Neries dešiniajame krante) plėtėsi senos ir kūrėsi naujos medienos apdirbimo įmonės, lentpjūvės, didmeninės prekybos medienos sandėliai (*лесной двор*) [65, 128–129; 64, 142–143]. Greta jų veikė daugiau kaip 10 stambių medienos didmenininkų prekybos įmonių [67, 298]. Užėmusios abu Neries krantus, medienos apdirbimo ir prekybos įmonės išsidėstė palei pagrindinį vandens kelią, kuriuo buvo plukdoma mediena į Vakarus („Įmonės] supirkdavo mišką Vilniaus apylinkėse ir tolimesnėse vietovėse, iš kurių mišką būtų galima plukdyti upe. Surišti į sielius rąstai plukdyti iki Vilniaus. Statybinė mediena iš Vilniaus Nerimi plukdoma iki Nemuno ir toliau – į Vokietiją. Mediena, tinkama tik kurui, paliekama vietoje“ [59, 11].) ir suformavo pramoninį rajoną, jungiantį Šnipiškės ir Lukiškės. Toliau gamyba persimėtė ir į Žvėryną (13), kuris 1901 m. gruodžio 27 d. buvo prijungtas prie miesto [42, 7]. Žvėryne (Šnipiškių tasoje) tarp kitų įmonių dydžiu išsiskyrė dvi 1894–1895 m. pastatytos trikotažo gamyklos (Martinsonas įmonę įkūrė savo dvaro teritorijoje, prie tvenkinių (pastatai mediniai), Eduardas fon Geimanas – Fabrikų (buv. *Фаричная*, dab. Birutės) gatvėje) [86, 76], 1910 m. veikė batų kurpalių ir vinių garo gamykla „Idealas“, Mendelio Sorskio konservų ir popieriaus gamykla [64, 103, 143]; stambi Izaoko Bruno kojinių ir trikotažo dirbtuvė Šnipiškių gilumoje atidaryta 1882 m. [82, 278] (1895 m. duomenimis, veikė Ukmergės gatvėje [36, 143v–144; 37, 25v–26; 38, 157v–158]); 1895 m. Ukmergės gatvėje veikė ir pirklio Bencelio Morducho Bumbergo odos apdirbimo įmonė, Iljos Purto ir Faivišo Pekerio plytų gamykla [36, 144v–145], Jankelio Somacho tabako gamykla (įsteigta 1883 m.) [36, 143v–144; 65, 701] ir kitos.

Gamybos zonos kontūrai XIX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais liko ir pačiame miesto centre. Įvairūs Vilniaus gatvių istorijos tyrimai rodo istorinėje miesto dalyje besiglaudusias gamyklas, spaustuves, muilo ir žvakių įmones, siuvyklas, kepyklas, juvelyrines ir kitas amatininkų dirbtuves [73; 105]. Pavyzdžiui, stambiausia Jakovo Šišmano ir Izaoko Durunčo tabako gamykla 1865–1884 m. veikė tarp Aušros vartų (buv. *Островоротная*) ir Arklių (buv. *Полицейский / Конный пер.*) gatvių (1884 m. kėlėsi į Pylimo ir Ligoninės gatvių kampinį namą [15, 46; 65, 701]) ir šliejosi prie Basokų turgelio (14). Basokų turgelis jungėsi su Javų (Arklių) turgaviete, išsidėsčiusia tarp Aušros ir Rūdninkų vartų Bazilijonų ir Pylimo gatvėse. Greta jos (Šv. Dvasios (buv. *Духовый пер.*), A. Strazdelio (buv. *Глухой*

(13) Toliau gyvenamųjų namų ir šalia upės statytos gamyklos nepakenkė Žvėryno, kaip poilsio zonos, įvaizdžiui. Didesnę žalą jam darė Šnipiškėse įrengtas išmatų ir kitų skystųjų atliekų sąvartynas: 1905 m. gegužės mėn. Aristarchas Pimonovas pateikė Vilniaus valdybai skundą dėl neteisėtų asenizatorių veiksmų. Pasak jo, asenizatoriai, užuot vežę pamazgas į Šnipiškės Šeškinės kalno link, pasuka į Žvėryną ir išpila jas jo žemėje. Dėl tvyrančio dvoko vasaros sezoną A. Pimonovui nepavyko išnuomotuoti vasarnamių [46, 269].

(14) 1877 m. nugriautos Šv. Juozapo Sužadėtinio bažnyčios ir basųjų karmeličių vienuolyno komplekso vietoje suformuotoje aikštėje išdygęs Basokų turgelis šliejosi prie Javų (Arklių) turgaus. Abi turgavietės buvo uždarytos 1906 m. pastaciūs naujos, modernios Halės turgavietės pastatą [12, 1; 52, 254; 50, 200; 44, 13v].

пер.), M. Daukšos (buv. *Пивной пер., Монастырская ул.*) gatvių apibrėžtame kvartale veikė keli fabrikai (15). Taigi visa ši erdvė pelnytai gali vadintis pramoniniu kvartalu.

Kita vertus, artimos Basokų turgeliui prekybinės Vokiečių ir Rūdinkų gatvės pritraukė gamyklėles ir amatininkų dirbtuves, o Didžiosios, Stiklių, Vokiečių gatvių kiemuose susitelkė įvairių profesijų amatininkų (daugiausia žydų) dirbtuvės [5]. Įvairūs statybos valdybos pranešimai ir pramonininkų prašymai (16) liudija pramonės įmonių sklaidą miesto centre XIX a. paskutiniais dešimtmečiais ir XX a. pradžioje. Tačiau pastebimos ir pramonės įmonių perdislokavimo tendencijos: antai iš Odminių ir Totorių gatvių, nutiesus prestižinį Gedimino (buv. *Георгиевский*) prospektą, pasitraukė odininkai. Miestui plečiantis šiaurės vakarų kryptimi, namų apsuptyje atsidūrė dujų gamykla (pastatyta 1865 m.), buvusi dabartinio Operos ir baletų teatro vietoje, ir pirmoji ketaus liejykla (pastatyta 1864 m.), priklausiusi P. Cimermnui [86, 75].

Naujamiestyje (miesto pietuose) gamyba koncentravosi palei geležinkelį ir Panerių (buv. *Полтавская*) gatve nusidriekė iki krovinių stoties Žemuočiuose Paneriuose [86, 78]. Petro Vileišio metalo dirbinių gamykla („mekaniškos dirbtuvės“) buvo pastatyta sklype prie krovinių stoties, dabartinėje Panerių gatvėje [86, 82]; prie Šv. Stepono gatvės (netoli geležinkelio) grafas Tiškevičius, įsigijęs Bžozovskio garo malūną, greta pasistatė duonos kepyklą, mechanines dirbtuves, kalvę, liejyklą, o 1910 m. prie atvestos geležinkelio atšakos įrengė nedegias cisternas naftos produktams [86, 81]. Panerių gatvės pabaigoje, už krovinių stoties, skirta vietos miesto skerdyklai [86, 79], o šalia, Naugarduko (buv. *Новгородская*) gatvės pabaigoje, įsikūrė šunų gaudykla [32, 561]. Kitose Naujamiesčio gatvėse tarp gyvenamųjų namų stovėjo I. Bruno trikotažo gamykla (XX a. pradžioje) Naugarduko g. 18 (dab. – 20(?), Papo vokų dirbtuvė Mindaugo g. (buv. *Кавказская* 11 [51, 35, 214]), Izraelio Bunimovičiaus 1893 m. pastatyta šokolado gamykla „Viktorija“ Mindaugo / Šaltinių g. kampiniame pastate (buv. Kaukazo g. 15 [55, 4]) ir kiti. Gal kiek mažesnę pramonės įmonių koncentraciją šiaurės rytuose, kur nuo 1823 m. veikė didelė Verkių popieriaus gamykla, lėmė svarbesnių transporto magistralių kryptys, taip pat dislokuoti kariuomenės daliniai, užėmę nemažas teritorijas tarp Šnipiškių ir Tuskulėnų, Antakalnyje ir Pilies kalno papėdėje [87, 22]. Matyt, dėl karo dalinių Antakalnyje susitelkė nemažai įvairių alkoholiu prekiaujančių įmonėlių [5, 280v–287].

Apibendrinant galima teigti, kad 1862 m. per Vilnių baigta tiesti Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkelio linija, pramonės įmonių statiniai, valdiškų įstaigų ir komercinių įmonių pastatų kompleksai paveikė Vilniaus struktūrą: formavosi komercinės, gamybos ir viešosios paskirties erdvės, ryškėjo gyvenamųjų kvartalų kontūrai, keitėsi miesto rajonų sociotopografija, persiskirstė ištisų kvartalų ir net rajonų funkcijos, socialinės ir erdvinės

(15) XIX a. pabaigoje Šv. Dvasios ir A. Strazdelio gatvių kampiniame 1315 posesijos name veikė Levo Edelšteino tabako gamykla (1900 m. perkelta į netoliese buvusį 1263 posesijos namą; dab. – Aušros Vartų g. 18) [24, 1]; 1900 m. iš Šiaulių gatvės į Šv. Dvasios g. 2 persikėlė Romų spaustuvė [105, 210], 1910 m. M. Daukšos gatvėje veikė saldainių ir chalvos, mineralinių vandenų gamyklos [64, 46].

(16) Pavyzdžiui, Leono Perkovskio prašymas įsteigti juvelyrinę dirbtuvę su krosnimis metalui lydėti Literatų (buv. – *Покровская*) gatvėje [18, 3], Tobijaso Kreingelio prašymas atidaryti lempų gamybos dirbtuves su žibalo varikliu Vilniaus gatvėje [43, 20]. 1875 m. Jankelis Alzuckis Žemaitijos gatvėje įrengė batų aulų dirbtuvę [65, 273; 19, 21v–22; 22, 66v–67; 26, 92v–93; 34, 8v–9; 37, 5v–6; 38, 3v–4; 155v–156; 40, 3v–4], 1874 m. Rubinas Geguzinas – baldų įmonė Rūdinkų gatvėje [9, 59]. Kelis dešimtmečius Vilniaus gatvėje veikė pirklių Lipskių stiprių alkoholinių gėrimų gamykla [54, ч. 2, 23; 64, 139], 1910 m. miesto centre įsikūrusios spaustuvės (iš viso 16), Vilniaus gatvėje – T. Kreingelio ir Z. Lemelštraico lempų ir žibintų gamyklos [64, 102–103, 208] ir kt.

diferenciacijos zonos. Plisdamos pramonės įmonės apimdavo vis didesnius miesto plotus, kol galiausiai išryškėjo kelios pramonės zonos: pietryčiuose, Paupyje, – alaus ir mielių, spirito daryklos bei didelė Samuelio Holšteino odos apdirbimo gamykla (1890 m. 100 darbininkų pagamino produkcijos už 130 000 rb, 1910 m. dirbo 210 darbininkų, gamybos apyvarta siekė 772 602 rb [65, 230; 64, ч. 2, гр. X, 6]); medienos apdirbimo įmonės susitelkė miesto vakaruose, kairiajame Neries krante (Lukiškėse), ir šiaurės vakaruose – dešiniajame Neries krante (Šnipiškėse), įvairių įmonių būta ir Žvėryne (Šnipiškių ir Lukiškių tąsoje). Odos apdirbimo ir jos gaminių įmonės nuo 1879 m. koncentravosi Lukiškėse, Šnipiškėse (daugiausia Ukmergės (buv. *Вилкомирская*) ir A. Juozapavičiaus (buv. *Пирамонтский пер.*) gatvėse) veikė plytinės, muilo, žvakių įmonės, mezgyklos ir kita. Miesto pietuose geležinkelio linija pritraukė įvairias su geležinkelio transportu susijusias pramonės šakas: tarp Kauno (buv. *Киевская*) ir Naugarduko gatvių atsirado pavienių fabrikų pastatų ir jų kompleksų, Panerių gatvėje (dab. Panerių g. 64 [86, 76]) įrengti miesto skerdyklos pastatai (1892 m. baigti statyti tik tvartų kiemo dalis ir administraciniai korpusai [28, 22–23]), Naugarduko gatvės pabaigoje – šunų gaudykla [32, 561], netoliese pirklio Davido Žuko sūnus Josifas įrengė mūrinę muilo gamyklą vietoje gaisro sunaikintos medinės [35]. Taigi XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Vilniuje susiformavęs transporto ir pramonės sektorius, kirtęs miestą iš pietryčių ir pietų, o vakariniu pakraščiu nusidriekęs šiaurės vakarų kryptimi, buvo susijęs su pagrindiniais prekybos keliais, geležinkeliu, Nerimi ir Vilnele.

PRAMONĖS IR REZIDENCINIŲ ZONŲ SAMPYNOS

Pagal tam tikruose miesto rajonuose dominuojančias pramonės šakas turėjo būti jaučiamas ir atitinkamas pramonės įmonių poveikis aplinkai: Paupyje buvęs Osipo Jogicheso malūnas, Morducho Epšteino ir Iljos Lipskio alaus daryklos, Gitos Lipskajos degtinės varykla (kita nuo 1863 m. funkcionavo Vilniaus gatvėje) ir mielių gamyklos [65, 427, 593, 643, 656, 679], Samuelio Holdšteino odos apdirbimo gamykla ir čia pat, Kopanicos pievose, besigananti galvijų banda turėjo suteikti rajonui tam tikro pramoninio savitumo, o gyventojams – ir nepatogumų. Vieno incidento metu Paupio gyventojai apkaltino fabrikantą I. Lipskį teršiant orą ir Kopanicos kanalo vandenį, tačiau per patikrinimą jų įtarimai nepasitvirtino [8, 96–96v].

Fabrikų inspektoriaus apžiūros išvadose rašyta, kad modernios Lipskių alaus gamyklos buvo „įrengtos pagal visus tuometinius sanitarijos normų reikalavimus“, o „pagal patogumus ir patalpų erdvę ir pagal juose palaikomą švarą laikytinos labai net patenkinamos sanitariiniu atžvilgiu“ [27, 430]. Kiek buvo paisoma sanitarinių normų – neužfiksuota, tačiau tikėtina, kad ši gamykla išsiskyrė iš kitų įmonių. Kiek daugiau detalių pateikta inspektoriaus ataskaitoje apie Samuelio Holšteino odos apdirbimo įmonę: „Ši gamykla yra reta sėkminga išimtis tarp visų šio miesto odos apdirbimo įmonių. Visi pasatai mūriniai, erdvus kiemas grįstas ir visada švarus. <...> fabrikas neturi atliekų, galinčių užteršti orą ir apylinkes; išdžiovinti ir susmulkinti likę odos gabalėliai sunaudojami kurui“ [27, 432v–433]. Tad atrodytų, kad Paupys ir čia tekanti Vilnelė buvo teršiami tik Kopanicoje besiganančios 120 gyvulių bandos, o pramonės įmonių poveikio nejuto [62, 2]. Tačiau tai buvo tik dalis tiesos. Reali situacija nebuvo tokia net tankiai apgyvendintame miesto centre, kur nuo XIX a. pabaigos leidimus steigti įmones gaudavo tik „nekenksmingos“ gamyklos ir amatininkų dirbtuvės, neteršusios oro ir nepalikusios kenksmingų atliekų (pavyzdžiui, chemikalais užteršto vandens, pūvančių organinių medžiagų, tirštų dūmų ir pan.), t. y.

įmonės, kurių gamybos poveikis aplinkai ir žmogaus sveikatai buvo minimalus. Todėl miesto centre tarp gyvenamųjų namų steigtos mezgklos (dvi jų veikė Rūdninkų gatvėje [65, 31]), tabako gamyklos (Levo Edelšteino – Karmelitų (buv. *Дворянский*) skersgatvyje, Vulfo Elijašbergo – Šv. Stepono gatvėje, netoliese (į kampinį Pylimo ir Ligoninės gatvių namą) iš Arklių gatvės perkelta Šišmano ir Durunčo tabako gamykla [65, 701]), Raugyklos gatvėje veikė Borucho Geršanovičiaus tualetinio muilo gamykla, gaminanti iš paruoštų žaliavų [65, 186], kiek toliau prie pat Javų turgavietės (Pylimo gatvėje Žuko (dab. Pylimo g. 47) name) alų virė Leizeris Aizenšteinas [65, 656], – ir tai tik nedidelė miesto centre veikusių įmonių dalis. Šios istorinės miesto dalies užterštumą didino ir Javų turgavietė bei jos pašonėje, aikštėje tarp Arklių ir Rūdninkų gatvių, įsiterpęs Basokų turgelis. Ši vieta gyventojų laikyta vienu labiausiai užleistų ir skurdžių kvartalų. Prastos reputacijos kvartalas buvo ir viena labiausiai užterštų Vilniaus vietų. Štai kaip 1892 m. Vilniaus sanitarinės būklės apžvalgoje aprašyta Basokų prekyvietė: „<...> kai sanitarai, baimindamiesi epidemijos [choleros epidemijos proveržio laukta 1893 m. – A. A.], ėmėsi valyti aikštėje šiukšlėmis užverstas duobes, paaiškėjo, kad tam reikalinga herakliška jėga. Be to, nedidelės šiukšlių duobės buvo įrengtos po kiekvienu prekystaliu, kur prekybininkai paprastai išmesdavo atliekas. Basokuose nėra tualetų, todėl prekybininkai priversti šlapintis pakampėse“ [53, 21–22].

Kitas apleistas neturtingų miesto gyventojų kvartalas, įsikūręs pačiame miesto centre Žydų gatvėje, pritraukė kaulų, šerių ir skudurų supirktuves, sandėlius ir krautuvėles, kurie savo veikla irgi gali būti priskirti pramonei veiklai. 243 posesijos namo (namas stovėjo per patį gatvės vidurį) kieme, užimdamos laisvas pagalbines patalpas, susispietė net 48 skudurų supirktuvės, sandėliai bei krautuvėlės [31, 52–52v]. Netinkamai prižiūrimos, įvairios būklės audinius, padėvėtus drabužius superkančios, bet jų nedezinfekuojančios supirktuvės ir krautuvėlės, nors ir, pasak Vykdomosios sanitarijos komisijos nario Donato Kovzono, „padėjo apvalyti miestą“ [17, 1], kartu kėlė realią epidemijų grėsmę: „Kad drabužiai yra terpė infekcinėms ligoms plisti, nekyla abejonių, – pradėjo savo straipsnį, analizuojantį skudurų supirktuvių sanitarinę būklę, medicinos daktaras P. Smolenskis. – Ir čia jau, *a priori*, galime tvirtinti, kad tokia terpė yra ir skudurai, tarp kurių būna įvairių drabužių atraižų ar dalių. Šią prielaidą patvirtina ir tai, kad visuose karantino įstatuose skudurai visada ypač išskiriami sanitarijos požiūriu“ [63, 1]. Iki XIX a. pabaigos jų pardavimo ir supirkimo punktai paprastai užimdavo gyvenamųjų namų rūsius iš kiemo pusės. Skudurai naudoti dirbtinei vilnai (*мунго, шедди*) ir aukščiausios rūšies popieriui gaminti. Ypač vertinti lino ir medvilnės audiniai, drobės atraižos ir padėvėti apatiniai drabužiai. Pastarieji – „labiausiai pavojingi higienos atžvilgiu, nes paprastai liečiasi su kūnu ir turi didesnę tikimybę perduoti infekciją“, – tuo P. Smolenskis aiškino didelį sergamumą infekcinėmis ligomis tarp moterų, rūšiuosiu skudurus gamyklose, gaminančiose aukščiausios rūšies popierių [63, 2–3].

Žydų gatvėje buvusias 48 skudurų ir kaulų supirktuves, sandėliukus bei krautuvėles, siekiant pagerinti miesto centro sanitarinę būklę, miesto dūma pradėjo naikinti, dar 1885 m. vasario 25 d. išleisdama „Privalomuosius Vilniaus gyventojams sanitarinius potvarkius“ pagal Miestų nuostatų 103 straipsnį. Pagal šį straipsnį, skudurų perdirbimo įmonės, supirkimo punktai ir sandėliai turėjo būti steigiami tik miesto pakraščiuose ir tik sanitarijos inspekcijai leidus [20, 9v–10]. Tačiau iki pat 1893 m. skudurų supirktuvės ir pats skudurų turgelis panaikinti nebuvo. Dėl choleros epidemijos išplitimo grėsmės 1893 m. miesto dūma pakartoją draudimą (jis galiojo visiems Vilniaus gubernijos

miestams ir miesteliams) miesto centre laikyti kaulų ir skudurų supirktuves, o krautuvių savininkai buvo įpareigoti perkelti jas į atokias, sanitarijos komisijos narių parinktas vietas miestų pakraščiuose, įrengtas pagal nustatytas sanitarines taisykles [33, 710].

Dar didesnę grėsmę Vilniaus gyventojams kėlė odos gamyklų ir kitų gyvulinės kilmės apdorojimo įmonių kaimynystė: jų teršiamas vanduo buvo netinkamas gerti, iš odos gamyklų šalia Neries išmetamos susmulkintos odos atliekos „su yrančių medžiagų likučiais“ suformavo papildomą Neries krantinę [27, 432]. Jau minėta, kad tokių įmonių būta Lukiškėse. Dėl gamybos proceso specifikos ir neišvengiamo organinių medžiagų irimo odos apdirbimo įmonės, pasak fabriku inspektoriaus L. Karasiko, sanitariniu požiūriu darė didžiausią žalą miestui: „apdirbimo metu oda skleidžia stiprų dvoką, o tiesiai į Viliją [Nerį] nuleidžiamas panaudotas vanduo stipriai teršia upę. <...> iš lentų arba rastų [rečiau – statyti iš plytų] sukaltų fabrikų patalpos ankštos, purvinos ir tamsios, o neventiliuojamas oras toks tvankus, kad neįpratęs žmogus netvertų jose išbūti ir kelių minučių; panaudoto vandens grioviai, uždengti apipuvusiomis lentomis, skleidžia dvoką“ [27, 431]. Į tokius kvapus kelis dešimtmečius panardintos Lukiškės, atrodo, turėjo būti ir vienas labiausiai užterštų Vilniaus rajonų. Tačiau atokiau Gedimino prospekto išsirikiavusios įmonės (dabartinėse Pakalnės, A. Goštauto, J. Jasinskio gatvėse) nesutrukdė Gedimino prospekto – moderniausios Vilniaus gatvės su turtingiausių vilniečių būstais – atkarpoje tarp dabartinės J. Tumo-Vaižganto gatvės ir Žvėryno tilto iškilti modernių nuomojamų namų, skirtų vidurinei klasei, kvartalui, o 1911 m. J. Tumo-Vaižganto gatvėje (arčiau Neries ir infekcinio barako kaimynystėje, šalia Lukiškių aikštės) atsirado ir Montvilos kolonija – modernių gyvenamųjų namų kompleksas. Pasak N. Lukšionytės-Tolvaišienės, kolonijos buvo svarbiausia XIX a. pabaigos – XX a. pradžios naujovė Vilniuje. Kolonijas sudarė organizuotai statytos 10–20-ies namų grupės, kuriose vyravo individualūs, vienai šeimai skirti namai [86, 115]. Dvarininkas, bankininkas, filantropas Juozapas Montvila šią idėją perėmė iš industrinių Vakarų Europos miestų. Pavyzdžiui, XIX a. Vokietijoje ir Anglijoje darbininkų gyvenvietės prie gamyklų sudarė vienodi namai mažyčiuose žemės sklypuose, sublokuoti į ilgus monotoniškus korpusus. Statybą finansuodavo įmonių savininkai, o gyventojai paprastai tik nuomojo pigių būstą. Montvilos kolonija Lukiškėse (dab. J. Savickio, J. Tumo-Vaižganto bei Kražių gatvėse) sumanyta ne kaip geresnio būsto darbininkams kvartalas netoli pramoninės zonos, bet kaip brangesnis tarnautojų ir inteligentijos būstas [86, 115–116, 125, 156]. Vidurinės klasės apgyvendinto kvartalo radimąsi šalia pramonės zonos (panašiai kaip H. Hoyto sektorių modelyje) galėjo lemti ir artima centro kaimynystė, ir pigesniuose žemės sklypuose iškelti modernūs būstai su patogumais. Be to, netoliese esantis Vingio miškas ir Žvėrynas (vertintas kaip ekologiškai mažiau užterštas vasarnamių rajonas) galėjo nusverti vienos labiausiai aplinką teršiančios pramonės zonos artumą. Juolab kad pramonės įmonės išsidėstė atokiau gyvenamųjų namų kvartalų, palei upę žemiau miesto, už Neries kilpos.

Kitų gyvulinės kilmės produkciją apdorojančių įmonių (šepėčių dirbtuvių) buvo Radvilų skg., Aleksandro bulvare (dab. Algirdo gatvėje) ir Rūdninkų gatvėje [65, 290]. Mieste veikė keturios skerdyklos (Lukiškėse, Naugarduko gatvėje, Šnipiškėse ir Antakalnyje [29, 32v]), įkurdintos atokiau gyvenamųjų kvartalų. Kenksmingos aplinkai lajus žvakių ir muilo gamyklos nebuvo sutelktos vienoje vietoje. Jų buvo ir Ukmergės gatvėje [65, 198, 211], ir Naugarduko gatvės pabaigoje [35]. Tad, tikėtina, kad Vilniuje aitraus, pasvilusio lajaus koncentracija buvo maža, ir miestiečiams, neteko „tverti fabriku pamazgų duobėse yrančių organinių liekanų dvokulio“ ar „apkartusio, ant atviros ugnies svylančio lajus

tvaiško“ [61, 4–5]. Beveik visos muilo gamyklos, net ir naudojusios gamybai jau paruoštas žaliavas, steigtos paprastai atokiau tankiai apgyvendintų kvartalų. Įrengti tokią įmonę Pelesos / Dzūkų gatvėje 49 numeriu pažymėtame name (68, 64 ir 15 m atstumu iki artimiausių namų) leidimą gavo Vilniaus gyventojas Piotras Gorbunovičius su būtina sąlyga nukenksminti atliekas [46, 9]. Steigti karšyklą Surovičiaus odos gamykloje Lukiškėse leista su sąlyga, kad būtų įrengti betonuoti, sanitarines normas atitinkantys nuotekų grioviai ir nuosėdų šuliniai, o į upę nuleidžiamas tik filtruotas, bekvapis, skaidrus vanduo [47, 40]. Panašūs reikalavimai iškelti Icikiui Kirzneriui, Verkiuose atidariusiam odos dažyklą: į Viliją (Nerį) nuleidžiamas panaudotas vanduo turėjo būti bespalvis ir išvalytas nuo organinių medžiagų, perleistas pro filtrą, kita sąlyga – dažykla neturėjo teršti oro, dirvos ir vandens [48]. Tokie pat reikalavimai iškelti ir dažyklą steigusiems dvarininkams I. Solimani, M. Cičiukevičiui ir V. Sekliuckiui [49].

Kad ir kaip būtų paisoma gamykloms nustatytų sanitarinių normų, tokia kaimynystė gyventojams kėlė diskomfortą, pavyzdžiui, 1891 m. A. Juozapavičiaus gatvės gyventojų skunde dėl Fino plytinės veiklos rašyta: „troškus šios gamyklos dūmas ne tik iš mūsų, savininkų, atima galimybę gyventi Piramonto gatvėje, bet ir būstų nuomininkai nuolat atsisako nuomos; gamykla ne tik kelia gaisro grėsmę, stipriai kenkia sveikatai, bet ir atima pajamas bei galimybę laiku susimokėti mokesčius. Be to, norėtume pridurti, kad pirklys Finas jau kelerius metus perka molį ir žiemą atveža jį į gamyklą, nes prie gamyklos molio šaltinis išsisėmė“ [23, 3]. Šnipiškėse (iš dalies ir Paupyje), kur daugiausia kūrėsi neturtingiausi miesto gyventojai, amatininkai, pameistriai, nekvalifikuoti darbininkai, dirbę čia pat fabrikuose, rezidencinių ir pramonės zonų samplaika buvo didesnė, o pigesnis būstas buvo blogos kokybės. Kitoje miesto pusėje, Naugarduko gatvės pabaigoje, rajono sanitarijai kenkė šunų gaudykla. Gaudyklos apžiūros aktas atveria įstaigos darbo specifikos ypatumus, taip pat sanitarines gyvenimo sąlygas šalia panašaus pobūdžio įmonių: „<...> kiemo viduje matyti ypač smirdinti tamsiai rudos spalvos pelkė, plūstanti iš dirvos ir žadanti išsilieti kitapus palisado. Kieme įkasti du katilai, kuriuose verdami šunų kaulai ir lajus. Kieme ir aplinkiniuose laukuose rasta 12 arklių lavonų, pirktų darbui nebetinkamų arklių turguje. Dalis jų jau buvo be odos, kitų oda buvo nudirta. Gaišena paliekama laikomoms kiaulėms šerti. Šios nuėda visus minkštus audinius, išleidžia vidurius, palikdamos tik arklių griaučius. Viduriai čia pat pūva. Visoje gaudykloje nerasta net kalkių, o kad užteršta dirva būtų nukenksminti kalkių tirpalu, nė kalbos nėra. Šunų gaišenoms užkasti nėra skirta vietos. Visa tai kelia neįtikėtina stiprią, neišpasakytą ir su niekuo nepalyginamą smarvę, juntamą iš gana toli. Neįpratusį žmogų gali net supykinti. Mūsų nuomone, šią įstaigą būtina nedelsiant dezinfekuoti ir jai nustatyti kuo griežčiausią priežiūrą“ [32, 561]. Gaudykla, skudurų supirktuvės ir sandėliavimo punktai XIX a. pabaigoje buvo steigiami labiausiai nuo miesto centro nutolusiuose rajonuose, kur gyveno daugiausia socialiai mažiausiai apsaugoti neturtingi miesto gyventojai, arba vietose, į kurias tuo metu miestas beveik nesiplėtė. Tymo gatvės gyventojų skundas kuo puikiausiai išryškina pramonės ir rezidencinių zonų kaimynystės problemas. Pirma, gamyklų (ypač apdirbančių organines medžiagas) kaimynystė mažino aplinkinių kvartalų prestižą, atitinkamai krito būsto kainos, antra, pigiame būste apsigyvendavo atitinkamas kontingentas: 1879 m. iš Tymo kvartalo iškėlus odos gamyklas, gyventojai pateikė prašymą miesto valdybai pakeisti nuomininkus baidantį gatvės pavadinimą, neva žmonės nenori nuomoti būstų šalia odos gamyklų [14, 172].

IŠVADOS

Vilniaus transporto ir pramonės sektoriaus schema primena H. Hoyto miesto plėtros modelį (*sector theory*): 1870–1914 m. transporto ir pramonės sektorius Vilniuje išsidėstė palei svarbiausias transporto arterijas (upes Vilnelę ir Nerį, Kopanicos kanalą, geležinkelį, arčiau Kauno ir Kalvarijos plentų). Pramonės zona nusidriekė iš miesto pietrytinės–pietinės dalies į miesto vakarus ir toliau vakariniu pakraščiu užėmė šiaurės vakarų ir šiaurinę miesto dalis. Atitinkamai išsidėstė ir gamybos šakos: abiejuose Neries krantuose (Šnipiškėse ir Lukiškėse), šalia pagrindinio vandens kelio, kuriuo buvo plukdoma mediena į Vakarus, pirmiausia kūrėsi lentpjūvės ir didmeninės prekybos medienos sandėliai. Lukiškėse (Pakalnės, A. Goštauto, J. Jasinskio gatvėse Neries link, kurias su geležinkeliu jungė Kaukazo gatvė) 1879 m. dūmos nutarimu atokiau gyvenamųjų kvartalų buvo įkurtas odos ir apskritai gyvulinės kilmės žaliavų apdirbimo įmonių kvartalas. Šnipiškėse (pirmiausia Ukmergės ir A. Juozapavičiaus gatvėse) dėl istoriškai susiklosčiusių aplinkybių tradiciškai steigtos plytinės, greta kūrėsi mezgyklos, tabako, trikotažo ir kitos gamyklos. Žvėryne (Šnipiškių tasoje) ir Paupyje (palei Vilnelę ir Kopanicos kanalą) kurtos mažiau kenksmingos aplinkai ir žmonių sveikatai įmonės (alaus ir degtinės, salyklo ir mielių). Geležinkelio linija (per Vilnių nutiesta 1862 m.) lėmė Naujamiesčio pramoninės zonos atsiradimą miesto pietryčiuose: palei geležinkelį Panerių gatvėje steigtos metalo apdirbimo ir kitos su geležinkelio transportu susijusios gamybos šakos, lygiagrečiai Panerių gatvei tarp Naugarduko ir Kauno gatvių – įvairios mažesnį poveikį aplinkai ir žmonių sveikatai darančios gamyklos (šokolado, trikotažo, tabako, vokų ir kita). Tik Naugarduko gatvės pabaigoje, kiek atokesnėje vietoje nuo gyvenamųjų kvartalų, įkurta miesto skerdykla, šunų gaudykla, muilo gamykla.

Rezidencinės ir pramonės zonos Vilniuje, neretai net griežtai neatribotos (tai kažkiek primena ir E. Burgesso, ir H. Hoyto miesto plėtros modelį), rodo jų tarpusavio priklausomybę. Jos formuotos atsižvelgiant į gamybos specifiką, dominuojančias pramonės šakas ir poveikį aplinkai bei žmonių sveikatai. Pagal tokį principą tarp gyvenamųjų namų kvartalų (Naujamiestyje, miesto istorinio centro pakraščiuose arba atokiau pagrindinių gatvių, Paupyje) kūrėsi daugiausia maisto pramonės ir kitos įmonės, kurių oro tarša buvo minimali, atliekos smulkios, birios, bekvapės, savaime nekeičiančios fizinių arba cheminių savybių ir pan. Įmonės, turinčios didesnę neigiamą poveikį aplinkai ir žmonių sveikatai, steigtos atokiau gyvenamųjų namų kvartalų, artimuose priemiesčiuose. Vilniuje, ko gero, didžiausią neigiamą poveikį aplinkai darė odos apdirbimo ir kitos gyvulinės kilmės žaliavas apdorojančios įmonės, plytinės. Jos išsidėstė Šnipiškėse, Lukiškėse, Naugarduko gatvės pabaigoje. Dėl miesto plėtros atsidūrusios gyvenamųjų kvartalų apsuptyje, jos pritraukdavo neturtingiausius miesto gyventojus, formuodamos atitinkamai pigesnio būsto rezidencines zonas (Šnipiškės, Naugarduko gatvės pabaiga). Nors būta ir išimčių: odos ir kitų organinių medžiagų apdirbimo įmonės, sutelktos Lukiškėse, arčiau upės, nesutrukdė netoliese (Gedimino prospekto atkarpoje tarp J. Tumo-Vaižganto gatvės ir Žvėryno tilto, J. Savickio, J. Tumo-Vaižganto bei Kražių gatvėse) susiformuoti prabangesnių nuomojamų namų ir kotedžų kvartalams, kuriuose kūrėsi kvalifikuoti darbininkai ir aukštesnės klasės tarnautojai, inteligentija.

1 priedas. Gamyklų skaičiaus dinamika

Miestai	Gamyklų sk.		Apyvarta (rb)		Darbininkų sk.	
	1904	1910	1904	1910	1904	1910
Vilnius*	110	279	3978279	5387323	2049	4927
Kaunas	62	87	1952188	4395379	1574	2776
Gardinas**	69	ND	3330800	ND	2043	ND
Ryga**	350	349	57137810	ND	38879	52727
Varšuva	491	573	74345000	94634000	31497	36387
Maskva	794	795	182919000	306309800	107494	124159

* 1905 m. Vilniaus duomenys; **1910 m. Gardino ir Rygos gamyklų apyvartos bendri duomenys nepublikuoti nė viename žinomame šaltinyje.

Šaltiniai: *Города России в 1904 году*. Изд. Центрального статистического комитета МВД. Санкт-Петербург: тип. Н. Л. Ныркина, 1906, с. 120, 142, 332, 060; *Города России в 1910 году*. Изд. Центрального статистического комитета МВД. Санкт-Петербург: тип. Н. Л. Ныркина, 1914, с. 120, 844; *Обзор Виленской губернии за 1905 год*. Вильна: Губернская типография, 1907, Ведомость № 2; *Обзор Виленской губернии за 1910 год*. Вильна: Губернская типография, 1911, Ведомость № 4; *Обзор Ковенской губернии за 1904 год*. Ведомость № 1; *Обзор Ковенской губернии за 1910 год*. Ведомость № 1; *Обзор Лифляндской губернии за 1904 год*. Рига: Лифляндская губернская типография, Ведомость № 2.

2 priedas. Gyventojų skaičiaus augimo dinamika ir kai kurie miestų plėtros duomenys

Miestai	Gyventojų sk.		Mūriniai namai (%)		Gatvių sk.		Gristos gatvės (%)		Atstumas tarp žibintų (metrais)	
	1904	1910	1904	1910	1904	1910	1904	1910	1904	1910
Vilnius	167959	181442	32,2	26,7	280	280	66.6	80	97,1	65,9
Kaunas	75350	79715	35,9	31,3	75	85	62.2	73.6	127,4	104,5
Gardinas	43467	49707	2620*	40	98	117	80	81.3	76,4	136,9
Ryga	283226	370000	9200*	17000*	605	691	80	54.9	26,9	68,7
Varšuva	771382	781149	?*	81,7	300	390	95.3	97.4	25,6	27,5

* Pateiktas tik bendras Gardino, Rygos ir Varšuvos namų skaičius, Varšuvos duomenų apskritai nėra.

Šaltiniai: *Города России в 1904 году*. Изд. Центрального статистического комитета МВД. Санкт-Петербург: тип. Н. Л. Ныркина, 1906, с. 3, 62, 63, 65, 156, 03; *Города России в 1910 году*. Изд. Центрального статистического комитета МВД. Санкт-Петербург: тип. Н. Л. Ныркина, 1914, с. 3, 72, 73, 75, 190, 774.

Gauta 2018 10 04
Priimta 2018 11 15

Šaltiniai ir literatūra

- [1] 1844 02 11 Отпуск с отношения графу Д. Н. Блудову. *RVIA*, f. 1287, ap. 36, b. 1136.
- [2] 1857 Уставы кредитный, торговый, о промышленности фабричной и заводской, и устав ремесленный. *Свод законов Российской империи*. Санкт-Петербург: тип. Второго отделения Собственной его Императорского Величества канцелярии, 1857, т. XI, ч. II, ст. 40, 45.
- [3] 1860 11 23 Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского, из Виленского губернского правления Виленской городской думе. *LVIA*, f. 937, ap. 1, b. 8623.
- [4] 1861 04 18 Представление начальника Виленской губернии господину Виленскому Военному, Гродненскому и Ковенскому генерал-губернатору собранных сведений соображений о фабриках и заводах Вильны и уездов Виленской губернии. *LVIA*, f. 378, ap. BS 1860, b. 1725.
- [5] 1864 Журнал сведениям в Виленской торговой депутации во время производства генеральной поверки торговли и промышленности. *LVIA*, f. 937, ap. 2, b. 336.

- [6] 1870 06 16 Высочайше утвержденное Городовое Положение. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-ое. Санкт Петербург, 1874, т. XXXXV, № 48498, ст. 55, 103–112.
- [7] 1871 11 15 Просьба обывателя города Вильны Ивана Яковлева сына Томме о запрещении неправильных действий купцу 1-ой гильдии Эфроиму Липскому по переделки им приобретенного винокуренного завода от генеральши Александры Тимофеевны Дукшиновой под № 1335 / 19 в г. Вильне по Поплавской улице 5-го участка. *LVIA*, f. 382, ар. 1, b. 792.
- [8] 1872 01 20 Акт, составленный инспектором врачебного отделения, губернским младшим архитектором Строительного отделения Губернского правления об осмотре канала Копаница и винокуренного завода купца Липского, предоставленный на рассмотрение Виленскому, Ковенскому и Гродненскому генерал-губернатору. *LVIA*, f. 382, ар. 1, b. 792.
- [9] 1874 Журнал генеральной поверки торговых и промышленных заведений по г. Вильне. *LVIA*, f. 515, ар. 9, b. 642.
- [10] 1875 Планы пивоваренного завода Ильи Ефроимовича Липского в г. Вильне. *LVIA*, f. 938, ар. 15, b. 869.
- [11] 1875 04 29 Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 6 июня. О применении Городового Положения 16 июня 1870 года к городам Западных губерний. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-ое. Санкт-Петербург, 1877, т. L, № 54640.
- [12] 1876 12 03 Документ Виленской городской управы Городскому голове о сломке зданий бывшего монастыря Кармелиток Босых. *LVIA*, f. 938, ар. 7, b. 3291.
- [13] 1877 08 23 Прошение купца второй гильдии Вильгельма Петровича Шопена на постройку каменного дома с флигелем и деревянного сарая на собственном плацу и состоящем в Вильне 2-го участка на предместье Лукишки при торговой улице под № 875. *LVIA*, f. 938, ар. 4, b. 119.
- [14] 1880 01 16 Заявление домовладельцев 5 участка г. Вильны Сафьянной улицы в Виленскую Городскую Управу. *LVIA*, f. 938, ар. 4, b. 411.
- [15] 1884 12 13 Протокол заседания Виленской Городской Думы. *LVIA*, f. 515, ар. 9, b. 58.
- [16] 1885 Книга о раскладке дополнительного сбора с торговых и промышленных предприятий по городу Вильне и Виленскому уезду. *LVIA*, f. 517, ар. 1, b. 159.
- [17] 1885 07 19 Заявление члена исполнительной Санитарной Комиссии Доната Викенътевича Ковзона в Виленскую Городскую Управу. *LVIA*, f. 938, ар. 4, b. 1094.
- [18] 1887 02 20 Донесение Строительного отделения в Виленское Губернское Правление. *LVIA*, f. 938, ар. 4, b. 1288.
- [19] 1889 Книга фабрик, заводов и ремесленных заведений, подлежащих раскладочному сбору по городу Вильно и его уезду. *LVIA*, f. 515, ар. 9, b. 855.
- [20] 1889 05 25 Обсуждение в Виленской городской управе заявления Виленского домовладельца Исаака Юделевича Зака, ходатайствующего об осмотре избранных им трех плацов на предместье „Пески“ и разрешении на одном из них устроить склады для хранения тряпья. *LVIA*, f. 938, ар. 4, b. 1094.
- [21] 1890 01 13 Слушанье прошения домовладелицы Леонии Казимировны Поплавской о выдаче ей в Строительном отделении удостоверения для представления в Правительствующий Сенат о переносе ей принадлежащего кожевенного завода по распоряжению думы из предместья „Софияники“ на предместье Лукишки. *LVIA*, f. 938, ар. 4, b. 1954.
- [22] 1891 Список плательщиков раскладочного сбора по г. Вильне и его уезду. *LVIA*, f. 515, ар. 9, b. 1065.

- [23] 1891 03 07 Прошение домовладельцев Пирамонтского переулочка о расширении улицы Пирамонтов и закрытии находящегося там кирпичного завода принадлежащего купцу Фину. LVIA, f. 938, ар. 4, б. 2193.
- [24] 1891 05 23 Прошение купца Льва Лазаревича Эдельштейна о разрешении построить дом для табачной фабрики. LVIA, f. 938, ар. 4, б. 2205.
- [25] 1892 Доклад о санитарном состоянии фабричных и промышленных заведений г. Вильны члена санитарной комиссии В. Фина. LVIA, f. 383, ар. 1, б. 165.
- [26] 1892 Книга торговых предприятий, подлежащих раскладочному сбору по г. Вильне и его уезду. LVIA, f. 515, ар. 9, б. 1094.
- [27] 1892 Отчет осмотра санитарного состояния 5-го околотка г. Вильны санитарного попечителя Л. А. Карасика Врачебному инспектору. LVIA, f. 383, ар. 1, б. 165.
- [28] 1892 01 29 Протокол заседания Виленской городской думы. *Протоколы Виленской городской думы за первое полугодие 1895 года*. Вильна: тип. М. Б. Жирмунского, 1892.
- [29] 1892 07 01 Протокол заседания Виленской губернской санитарно-исполнительной Комиссии. LVIA, f. 383, ар. 1, б. 165.
- [30] 1892 07 11 Высочайше утвержденное Городовое Положение. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Санкт Петербург, 1895, т. XII, № 8708, ст. 36 (п. 7), 108, 109, 112.
- [31] 1892 08 13 Акт члена Виленской Городской Исполнительной Санитарной комиссии, врача Славинского, на основании поручения Председателя той же комиссии. LVIA, f. 938, ар. 4, б. 1094.
- [32] 1892 10 30 Акт осмотра расположенного в конце Новгородской улицы заведения для убоя собак бродячих, составленный по предписанию Врачебного отделения Виленского Губернского правления. LVIA, f. 383, ар. 1, б. 165.
- [33] 1893 07 06 Копия журнала Виленской Губернской Санитарно-исполнительной комиссии, состоявшегося и утвержденного г. Губернатором. LVIA, f. 383, ар. 1, б. 165.
- [34] 1894 Книга гильдейских торговых предприятий подлежащих раскладочному сбору по г. Вильне и его уезду. LVIA, f. 515, ар. 9, б. 1182.
- [35] 1894 12 Проект на постройку вновь каменного помещения для мыловаренного завода, без саловарни вместо сгоревшего деревянного, на предместье города Вильны Песках, 6 стана Виленского уезда при Полтавской улице купеческим сыном Јосифом Давидовичем Жуком. LVIA, f. 544, ар. 1, б. 76.
- [36] 1895 Журнал генеральной поверки гильдейских торговых и промышленных заведений по 2, 4 и 6-му полицейским участкам г. Вильны. LVIA, 517, ар. 1, б. 949.
- [37] 1895 Окладная и расчетная книга раскладочного сбора с гильдейских торгово-промышленных предприятий по г. Вильне и его уезду. LVIA, f. 515, ар. 9, б. 1213.
- [38] 1897 Книга гильдейских торговых предприятий, подлежащих раскладочному сбору по городу Вильне и его уезду. LVIA, f. 515, ар. 9, б. 1281.
- [39] 1897 Список кредитным учреждениям, торговым домам, фирмам, товариществам, всякого рода торгово-промышленным предприятиям и кушцам первой гильдии в районе на котором простирается круг действий Виленской казенной палаты. LVIA, f. 517, ар. 1, б. 397.
- [40] 1898 Книга гильдейских торговых предприятий, подлежащих раскладочному сбору по городу Вильне и его уезду. LVIA, f. 515, ар. 9, б. 1295.
- [41] 1898 09 01 Донесение податного инспектора 2-го уч. Виленской губернии Виленской казенной палате об уплаченном акцизе табачной фабрикой, принадлежащей купцу Якову Сомаху. LVIA, f. 517, ар. 1, б. 8.

- [42] 1902 04 30 Выписка из журнала Техническо-Строительного комитета Министерства Внутренних дел. № 131. *LVIA*, f. 1288, ар. 5 (1908 г.), б. 34.
- [43] 1902 09 12 Доклад думе по запросу Строительного отделения ВПП-я о том, не встречается ли со стороны Городского Общественного Управления каких либо законных препятствий к разрешению Тобияшу Крейнгелю устроить мастерскую для изготовления ламп с устройством керосинового двигателя в каменном доме Вишневого, в г. Вильне по Вилейской улице. *LVIA*, f. 938, ар. 4, б. 1288.
- [44] 1904 03 16 Доклад Думе по распространению проекта устройства торговых рядов на Хлебной площади для размещения в них торговцев Босачковской площади, подлежащей закрытию. *LVIA*, f. 938, ар. 4, б. 4011.
- [45] 1905 03 05 Особый протокол Врачебного отделения о разрешении Петру Горбуновичу устройства в существующей деревянной постройке в 8 пригородном участке г. Вильны, при Шкаплерной улице под № 49 мыловарни для варки мыла. *LVIA*, f. 383, ар. 5, б. 318.
- [46] 1905 05 Жалоба Аристарха Пимонова. *LVIA*, f. 938, ар. 2, б. 519, l. 269.
- [47] 1905 06 12 Акт составленный согласно распоряжению Виленского Врачебного отделения Виленского губернского правления от 9 сего июня по резолюции г. Губернатора, состоявшегося 30 минувшего мая, для осмотра помещения, предназначенного к устройству шерстомойки на кожевенном заводе Израила Суравича на Лукишках. *LVIA*, f. 383, ар. 5, б. 318.
- [48] 1905 10 02 Особый протокол Виленского врачебного отделения о проекте на приспособление свободной части существующего лесопильного завода под заведение для окраски овчин в имении Верки А. Л. Чепелевской, отдаваемого в аренду Иске Гутмановичу Кирзнеру. *LVIA*, f. 383, ар. 5, б. 318, l. 170.
- [49] 1905 11 Особый протокол Виленского врачебного отделения о проекте на устройство дворянами И. С. Солимани, М. П. Цичикевича и В. Л. Секлюцкого краскотерочного завода в г. Вильне при Генерал-губернаторском проспекте отношением от 19 сентября сего года. *LVIA*, f. 383, ар. 5, б. 318, l. 84.
- [50] 1906 06 10 Акт о приеме по внутреннему устройству работ, производимых инженером Петром Вилейшисом. *LVIA*, f. 938, ар. 4, б. 4013.
- [51] *Вся Вильна на 1914 (простой) год*. Приложение к книге „Вся Вильна“. Вильна: тип. А. Сыркина, отд. VIII.
- [52] ДОБРЯНСКИЙ, Ф. *Старая и новая Вильна*. Вильна: тип. А. Г. Сыркина, 1904.
- [53] М. М-ля. *Санитарное состояние Вильны*. Вильна, 1892.
- [54] *Настольный адрес-календарь на 1892 год*. Изд. Х. Граца. Вильна, 1891.
- [55] *Наша копейка*, 21 декабря 1914 года.
- [56] *Обзор Виленской губернии за 1897 год*. Вильна: Губернская типография, 1898.
- [57] *Обзор Ковенской губернии за 1897 год*. Ковно, 1898.
- [58] *Обзор Лифляндской губернии за 1897 год*. Рига: Лифляндская Губернская типография, 1899.
- [59] *Памятная книжка Виленской губернии на 1892 год*. Вильна: Губернская типография, 1894, ч. II.
- [60] ПОГОЖЕВ, А. В. *К вопросу об установлении санитарных норм для фабрик и заводов*. Санкт-Петербург: тип. МВД, 1894.
- [61] СВЯТЛОВСКИЙ, В. В. *Салотопление, мыловарение и свечное производство в санитарном отношении (с 4-мя рисунками)*. Санкт-Петербург: Паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1890.
- [62] *Северо-Западное слово*, 8 августа 1899 года.

- [63] СМОЛЕНСКИЙ, П. О. О *тряпичном промысле в санитарном отношении. Отд. Оттиск из „Вестника общественной гигиены судебной и практической медицины“ за 1889 год.* Санкт-Петербург: „Паровая скоропечатня Явлонский и Пиготт, Летушков, № 13“, 1890.
- [64] *Список фабрик и заводов Российской империи.* Составлен по официальным сведениям отделения промышленности Министерства торговли и промышленности под ред. В. Е. Варзара. Санкт-Петербург: тип. В. Ф. Киршбаума, 1912.
- [65] *Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по официальным сведениям Департамента торговли и мануфактур.* Сост. П. А. Орловский и С. Б. Будасов. Изд. третье, исправленное и значительно дополненное. Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1894.
- [66] AMBRULEVIČIŪTĖ, Aelita; ŽIEMELIS, Darius. Modernusis miestas kaip socioekologinė struktūra: 1870–1914 metų Kauno miesto struktūros ir plėtros analizės bandymas. *Istorija*, 2018, t. 109.
- [67] AMBRULEVIČIŪTĖ, Aelita. *Vilniaus pirkliai XIX amžiuje: statusas, veikla, galimybės.* Vilnius: Vilniaus universiteto I-kla, 2016.
- [68] BENDIX, Reinhard. *Nation-Building and Citizenship: Studies of Our Changing Social Order.* New York: John Wiley, 1964.
- [69] BROCKINGTON, C. F. *Public Health in the 19th Century.* Edinburg, London, 1956.
- [70] CHAPMAN, C. B. *The Life and Times of Sir Edwin Chadwick.* London, 1952.
- [71] ČAPLINSKAS, Antanas Rimvydas. *Vilniaus istorija: legendos ir tikrovė.* Vilnius: Charibdė, 2010.
- [72] *Dying for Work: Workers' Safety and Health in Twentieth-Century America.* Ed. By D. Rosen and G. Markowitz. Bloomington: Indiana University Press, 1989.
- [73] DRĖMA, Vladas. *Dingęs Vilnius.* Vilnius: Vaga, 1991.
- [74] DRĖMAITĖ, Marija. *Progreso meteoras. Modernizacija ir pramonės architektūra Lietuvoje 1920–1940 metais.* Vilnius: Lapas, 2016.
- [75] DIJOKIENĖ, Dalia. Vilniaus istorinių priemiesčių genezės, raidos ir vertybių ypatumai. *Urbanistika ir architektūra*, 2006, t. XXX, Nr. 2, p. 78–86.
- [76] FRAZER, W. A. *A History of English Public Health (1834–1839).* London, 1950.
- [77] GRUNSKIS, Tomas. Miesto viešųjų erdvių sistemos samprata ir formavimo modeliai. *Acta academicae artium Vilnensis*, 2013, t. 71, p. 127–138.
- [78] HALLIDAY, Stephen. *The Great Stink of London: Sir Joseph Bazalgette and the Cleansing of the Victorian Metropolis.* History Press, 1999.
- [79] HOYT, Homer. *The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities.* Washington: Government Printing Office, 1939.
- [80] HUTCHINS, B. L.; HARRISON, A. A. *A History of Factory Legislation.* London, 1966.
- [81] JOGĖLA, Vytautas; MEILUS, Elmantas; PUGAČIAUSKAS, Virginijus. *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV–XX a. pradžia).* Vilnius: Diemedis, 2008.
- [82] JURGINIS, Juozas; MERKYS, Vytautas; TAUTAVIČIUS, Adolfas. *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos.* Vilnius: Mintis, 1968.
- [83] JUŠKEVIČIUS, Pranciškus; BURINSKIENĖ, Marija; PALIULIS, Gražvydas Mykolas; GAUČĖ, Kristina. *Urbanistika: procesai, problemos, planavimas, plėtra.* Vilnius: Technika, 2013.
- [84] JUŠKEVIČIUS, Pranciškus. Vilniaus miesto socialinės erdvės ir deviacijos. *Urbanistika ir architektūra*, 2006, t. XXX, Nr. 2, p. 69–77.
- [85] LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915).* Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto I-kla, 2001.
- [86] LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje. *Acta academicae artium Vilnensis: Vilniaus dailės akademijos darbai*, 2000, Nr. 18.

- [87] MERKYS, Vytautas. Vilniaus amatininkų cechai ir stambūs kapitalas XIX amžiuje. *LTSR Mokslų akademijos darbai* (toliau – *MAD*), serija A, 1962, t. 1(12), p. 115–131.
- [88] MERKYS, Vytautas. Vilniaus amatininkų cechų skaičiaus dinamika XIX amžiuje. *LTSR MAD, serija A*, 1961, t. 1(10), p. 49–70.
- [89] MERKYS, Vytautas. Vilniaus cechų amatininkų skaičius ir jų kilmė 1795–1893 metais. *LTSR MAD, serija A*, 1961, t. 2(11), p. 145–168.
- [90] MERKYS, Vytautas. Vilniaus fabrikinė bei amatų pramonė ir prekyba 1900–1904 metais. *LTSR MAD, serija A*, t. 1(4), 1958, p. 149–171.
- [91] MERKYS, Vytautas. Lietuvos pramonės raidos 1795–1861 m. klausimu. *LTSR MAD, serija A*, t. 1(8), 1960, p. 93–122.
- [92] MEŠKAUSKAS, Kazys; PURONAS, V.; MEŠKAUSKIENĖ, Malvina; JURGINIS, Juozas. *Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu*. Vilnius: Mintis, 1976.
- [93] NOSKO, Jan. *Zachowania zdrowotne i zdrowie publiczne: aspekty historyczno-kulturowe*. Łódź: Instytutu Medycyny Pracy im. prof. J. Nofera, 2005.
- [94] ROSEN, George. A. *A History of Public Health*. New York, 1958.
- [95] SIGERIST, Henry E. *Preface to Landmarks in the History of Hygiene*. London: Oxford University Press, 1956.
- [96] TELEKY, Ludwig. *History of Factory and Mine Hygiene*. New York: Columbia University Press, 1948.
- [97] WRIGHT, Laurence. *Clean and Decent. The History of Bath and Loo*. London–Boston–Henley: Routledge & Kegan Paul, 1980.
- [98] TAMOŠIUNIENĖ, Ingrida. *Šv. Jurgio prospektas: nuo vizijų iki tikrovės (1817–1875)*. I knyga. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, Vilniaus dailės akademija, 2012.
- [99] TYLA, Antanas. Lietuvos pramonės buržuazijos formavimosi XIX a. antroje pusėje klausimu. *LTSR MAD, serija A*, t. 2(9), 1960, p. 105–117.
- [100] ŽEIMANTAS, L. V. Peterburgo–Varšuvos geležinkelio tiesimas. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2000. Vilnius, 2001, p. 203–211.
- [101] ŽIEMELIS, Darius; AMBRULEVIČIŪTĖ, Aelita. Modernaus miesto plėtra: socioekologinės koncepcijos ir jų recepcija analizuojant 1870–1914 metų Vilniaus miesto struktūrą. *Lietuvos istorijos studijos*, 2018, t. 41, p. 103–128.
- [102] ŽILYS, Apolonijus. Moderniosios visuomenės miesto plėtra: rezidencinė diferenciacija Lietuvos didmiesčiuose. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, sociologija (05 S). Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Leidybos skyrius, 2015.
- [103] ŽILYS, Apolonijus. Rezidencinė diferenciacija ir skirtumai Lietuvos moderniajame mieste: (po) sovietinis ar vakarų miestas? *Kultūra ir visuomenė*, 2014, Nr. 4(2), p. 67–101.
- [104] ВЕНГРОВА, И. В. *Из истории социальной гигиены в Англии XIX века*. Москва: Медицина, 1970.
- [105] ГУЗЕНБЕРГ, Ирина; АГРАНОВСКИЙ, Генрих. *Вильнюс: по следам Литовского Иерусалима. Памятные места еврейской истории и культуры*. Вильнюс, 2016.
- [106] КОСАКОВСКИЙ, Г.; ВИРГИНСКИЙ, В. Строительство железных дорог в Прибалтике в 1860–1880 гг. *LTSR MAD, serija A*, 1970, t. 2(33), p. 79–80.
- [107] де СИЛЬГИ, Катрин. *История мусора от средних веков до наших дней*. Москва, 2011 (orig. De SILGUY, Catherine. *Histoire des hommes et de leurs ordures: du Moyen Âge à nos jours*. Le Cherche midi, 2009).
- [108] СУХИНА, Елена. *Экологические нормативы в архитектурно-градостроительном проектировании*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры. Саратов, 2014.

AELITA AMBRULEVIČIŪTĖ

Sociotopography of Vilnius: Industrial Zones and their Development (1870–1914)

Summary

The scheme for the formation of the industrial zone of Vilnius is best supported by Homer Hoyt's city development model (the sector theory). At the initial stage of industrialization of Vilnius, the industrial zone evolved along the most important transport arteries (the Vilnelė and the Neris rivers, the railway, closer to Kaunas and Kalvarija highways). They extended from south-eastern and southern part to the western part of the city and occupied the north-western and the northern parts of the city. Industrial buildings arranged in this way correspond to Hoyt's second (transport and industrial) urban sector. Next to it there were residential zones of lower-class inhabitants in Naujamiestis, Šnipiškės, and Paupys; there was also a cone-shaped zone in the suburb of Lukiškės, in the section of Gedimino Avenue formed by Juozo Tumo-Vaižganto Street and Žvėryno Bridge, which was populated by the middle-class. Its manifestations can also be seen at the fringes of the suburbs of Šnipiškės and Paupys.

Judging from the dominant industries, the environmental impact of industrial enterprises must have been felt in certain urban areas. Although all types of factories used the rivers for waste disposal and polluted them, the greatest environmental impact in Vilnius was caused by the companies processing leather and other raw materials of animal origin. They were most common in Vilnius, but their concentration in one district of the city (Lukiškės) formed a pollution zone along the river below the city and had no significant impact on the city itself. This is evidenced by the formation of middle-class neighbourhoods of rented houses and cottages in the section of Gedimino Avenue behind Tumo-Vaižganto Street, in Tumo-Vaižganto Street and around it, and is a proof that the fourth zone (inhabited by skilled workers and higher-class civil servants and intellectuals) was forming.

Due to close proximity of brickworks, leather processing factories, dyehouses, and other enterprises and residential buildings, the damage to the environment and human health caused by the factories must have been more severe in Šnipiškės. The factories of Paupys, which at that time were considered modern, best equipped, and of high sanitary norms, still polluted the water of the Vilnelė, which was the source of drinking water for the inhabitants further along the river, most of whom belonged to lower and middle classes. Šnipiškės were also a residential area with emerging neighbourhoods of low-income unskilled workers.

Keywords: industry, industrial zones, city, urban development, history of Vilnius